

Osobowościowe korelaty postaw wobec przemocy u kobiet i mężczyzn z uwzględnieniem poziomu organizacji osobowości O. Kernberga

Beata Pastwa-Wojciechowska*

Instytut Psychologii, Uniwersytet Gdański

Maria Kaźmierczak

Instytut Psychologii, Uniwersytet Gdański

Magdalena Błażek

Instytut Psychologii, Uniwersytet Gdański

Tomasz Besta

Instytut Psychologii, Uniwersytet Gdański

ASSOCIATION BETWEEN ATTITUDES TOWARDS VIOLENCE, SELF-ESTEEM, SYSTEM OF VALUES AND PERSONALITY ORGANIZATION ACCORDING TO O. KERNBERG AMONG WOMEN AND MEN

Aggression, as a social phenomenon and a psychological problem, is a subject of theoretical and empirical analyses, the aim of which is to find determinants and consequences of aggressive behaviors. However, we still observe the lack of studies focused on attitudes towards violence. The main goal of the presented research was to analyze associations between self-esteem, personality organization according to O. Kernberg as well as system of values of women and men, and their attitudes towards violence. Multidimensional model of such attitudes was implemented and a new method was used – Attitudes towards Violence Questionnaire (Pastwa-Wojciechowska, Kaźmierczak, Błażek, & Błażek, 2009). The questionnaire is the adaptation of Anderson's et al. (2006) measure and consists of four components: 1) attitude toward war; 2) attitude toward corporal punishment; 3) attitude toward penal code; 4) attitude toward violence in intimate relationships. The article presents analyses conducted on the group of 376 participants. Results indicate that men to a greater extent than women accept violence in its various forms. The higher the self-esteem, the less positive attitudes towards violence. Values were associated with collectivism, openness to others and their well-being are related with less approval of violence. Among women, immature personality organization is associated with all four scales of attitudes toward violence, in men the most vivid link was obtained with violence in intimate relationships.

Key words: violence, attitudes, personality, gender

WPROWADZENIE

Agresja, zarówno jako zjawisko społeczne, jak i problem psychologiczny stanowi przedmiot wielu analiz teoretycznych i badań naukowych. Nie mniej jednak pomimo wielości opracowań i paradygmatów badawczych (teorie biologiczne, psychologiczne, społeczne, eklektyczne) wciąż brakuje pełnego rozpoznania tego problemu. Wzrost liczby zachowań agresywnych, na co wskazują statystyki policyjne, prokuratorskie czy Ministerstwa Sprawiedliwości

obserwuje się nie tylko w Polsce ale i na całym świecie. Zachowania agresywne w postaci przestępczości, zwłaszcza przestępczości agresywnej z jednej strony wyrażają się w tej samej formie pod postacią zabójstw, rozbojów, pobic, z drugiej zaś rozszerza się spektrum motywów z jakich są popełniane. Niepokojący jest także fakt, iż problem tak skrajnej przestępczości, jakim są zabójstwa dotyczy coraz młodszych osób, tj. młodzieży (nieletnich) i dzieci (małoletnich). W literaturze przedmiotu podkreśla się, iż istnieje kilka cech charakterystycznych tego zjawiska, tj.: a) wzrost brutalizacji zachowań w środowisku społecznym i aprobaty dla ich występowania b) unifikacja grupowa zachowań agresywnych, co oznacza, że stają się one powszechne we wszystkich warstwach społecznych, a nie

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Beata Pastwa-Wojciechowska, Instytut Psychologii, Uniwersytet Gdański, ul. Bażyńskiego 4, 80-952 Gdańsk.

e-mail: psybpw@ug.edu.pl

jak sądzono do połowy lat 80-tych XX wieku wyłącznie dla środowisk patologicznych bądź najniższych warstw społecznych; c) unifikacja płciowa, co oznacza, że wzrost agresywności dotyczy nie tylko mężczyzn ale i kobiet, przy czym należy zaakcentować tutaj także czynnik wieku a więc obniżenia granicy wieku, w którym ujawniają się te zachowania u obu płci. Niektórzy autorzy np. Pospiszyl i Szczepaniak (2007) zwracają uwagę na fakt, iż w ostatnich latach wskaźnik przestępczości dziewcząt podwoił się, podczas gdy u chłopców uległ pewnej stabilizacji. d) manifestacja zachowań agresywnych, nawet w tych przestrzeniach społecznych, które do tej pory uchodziły za nieprzyzwalające na takie zachowania, np. miejsca publiczne e) wzrost przyzwolenia społecznego na zachowania agresywne i brak jednoznacznie negatywnych postaw wobec takich zachowań, co Zimbardo określa jako dehumanizację i odłączenie moralne (Zimbardo, 2008).

Wspomniany Zimbardo (2008, s. 27) w swoich rozważaniach na temat zachowań agresywnych posługuje się pojęciem zła i wychodząc z założeń psychologicznych, przyjmuje, iż zło „polega na zamierzonym (intencjonalnym) zachowaniu się w sposób, który rani, wykorzystuje, poniża, dehumanizuje lub niszczy niewinne jednostki – lub używania swojej władzy i siły systemowej, by nakłaniać lub dać przyzwolenie innym do działania w ten sposób w naszym imieniu”. Zasadnym zatem wydaje się pytanie dotyczące mechanizmu ludzkich zachowań, zarówno w aspekcie podmiotowym, jak i instytucjonalnym. I tak, Laing (1995) uważa, iż zachowania brutalne, demonstrowanie siły, dążenie do kontrolowania otoczenia za wszelką cenę rozwijają się jako subiektywnie dostępne i skuteczne, a zatem wartościowe a jednocześnie pożądane środki równoważenia i realizowania dążeń swego pozbawionego wartości, niedoskonałego „Ja”. Stan taki powoduje, iż człowiek stale zmuszony jest do dokonywania wyboru między dobrem a złem. Jak słusznie zauważa Fromm (1994, s. 178) destruktywność stanowi wtórną potencjalność człowieka, która ujawnia się wyłącznie wtedy, gdy nie udaje mu się urzeczywistnić swych pierwotnych potencjalności. Dlatego też, warto zdać sobie sprawę z faktu, iż zachowania agresywne i przemoc ze swoimi szczególnymi właściwościami stanowią łatwo dostępne i przynoszące natychmiastową satysfakcję środki wspomagania przeżywania samego siebie – konstruujące tożsamość w znacznej mierze tzw. negatywną i przywracającą wymykającą się z rąk kontrolę nad sobą, relacjami z bliskimi, czy też panowania nad nimi, jako substytutu otrzymania miłości. Jak zauważa Kubacka-Jasiecka (2006) o dostępności zachowań agresywnych decyduje możliwość osiągnięcia w sposób łatwy, natychmiastowy, bez wysiłku czy szczególnego nakładu pracy pożądanego celu, np. zwrócenia na siebie uwagi rodziców czy rówieśników. Ponadto niezwykle istotnym czynnikiem wspomagającym opisywane wcześniej mechanizmy zachowania jest możliwość wyzwalania agresji spontanicznej (natychmiastowe zaspakajanie sfrustrowanych potrzeb). Można śmiało powiedzieć, że użycie siły fizycznej, inicjo-

wanie zachowań niszczycielskich i destrukcyjnych mogą stać się stałym, właściwie niewyczerpywanym źródłem przemocy.

W tym miejscu pragniemy odwołać się do pojęcia postawy wobec przemocy, które opisywane jest w literaturze przedmiotu jako wielowymiarowy konstrukt rozszerzający naszą wiedzę na temat uwarunkowań zachowań agresywnych. I tak, Anderson i in. (2006) definiują to pojęcie jako percepcję różnych rodzajów zachowań agresywnych. Postawa wobec przemocy zawiera komponent afektywny i komponent poznawczy, które wpływają na ocenę sytuacji oraz wyznaczają określone kierunki działania (komponent behawioralny). Autorzy podkreślają, że istnieją różnice indywidualne w ocenie zachowań agresywnych w zależności od kontekstu sytuacyjnego ich pojawiania się (np. relacja intymna). Z kolei zdaniem Archer i Browne (za: Browne i Herbert, 1999) każdy akt przemocy zawiera podstawowe elementy postawy i sprowadza się do trzech składników: emocjonalnego (afektywnego), behawioralnego (konkretne zachowanie) oraz motywacyjnego (intencja towarzysząca zadawaniu krzywdy).

Warto podkreślić, że znaczenie postaw wobec przemocy w analizie zachowań agresywnych podnoszone jest przez przedstawicieli różnych paradygmatów psychologicznych. Psychologowie społeczni zwracają uwagę na to, że postawy są predyktorami przemocy i zachowań antyspołecznych (np. Gendreau, Grant, Leipeiger i Collins, 1979). Mills, Kroner i Hemmati (2004) wykazali natomiast, że zachowaniom kryminalnym często towarzyszą negatywne postawy odnośnie autorytetów i instytucji państwa i pozytywne postawy odnośnie łamania prawa (Shields i Whitehall, 1994). Związek postaw z zachowaniem w kontekście przemocy można także rozważać z perspektywy teorii planowanego działania (Ajzen, 1991). Zgodnie z tym modelem, postawa nie tylko determinuje zachowanie, ale związek pomiędzy podstawą a zachowaniem zależy także od kontroli zachowania, na którą wpływ mają subiektywne normy na temat tego, co inni ludzie chcieliby abyśmy zrobili. Podobnie Markowitz (2001) dokonując przeglądu literatury akcentuje, że postawy wobec przemocy kształtują się głównie w wyniku procesów uczenia się, a więc w następstwie własnych doświadczeń z zachowaniami przemocowymi.

Należy więc zadać pytanie o źródła czerpania wiedzy na temat dopuszczalności zachowań agresywnych. Nawiązując do problemu rosnącej przemocy w relacjach interpersonalnych Reese-Weber (2008) zwraca uwagę na rolę środowiska wychowawczego dla kształtujących się u młodego człowieka postaw wobec przemocy, co w następstwie może doprowadzić do jej wystąpienia. Przemoc w rodzinie pochodzenia może zwiększać ryzyko nie tylko przyjęcia roli agresora w relacji intymnej w życiu dorosłym ale również zwiększać skłonności do wzajemnych zachowań przemocowych wśród rodzeństwa – dzieci agresywnych rodziców. Wskazuje się przy tym na mediacyjną rolę postaw wobec przemocy w przenoszeniu zachowań agresywnych w jednej relacji na inną. Markowitz (2001) wykazał na przykład, że bycie ofiarą przemocy do-

mowej w dzieciństwie wpływa na postawy wobec przemocy małżeńskiej i w konsekwencji prowadzi do zachowań agresywnych. Istnieje wiele dowodów na potwierdzenie tezy, że ofiary przemocy domowej w dzieciństwie stają się szczególnie podatne na pokrzywdzenie w życiu późniejszym. Analizując środowisko rodzinne i jego wpływ na jednostkę Ziemska (1977) zwraca uwagę na istotne znaczenie systemu oddziaływań rodzicielskich na kształtowanie się osobowości i systemu wartości.

Socjalizacja dziecka przebiega zawsze w obrębie określonego świata społecznego, zwłaszcza pod wpływem „osób znaczących”, które spotyka w swoim otoczeniu – najpierw są to osoby, na których wybór nie ma wpływu (rodzice, opiekunowie) a potem powinny to być osoby których ma możliwość wyboru (koledzy, autorytety). Innymi słowy w socjalizacji pierwotnej dziecko nie ma możliwości wyboru znaczących osób, a z reguły pierwszymi znaczącymi osobami są rodzice i najbliższa rodzina (np. rodzeństwo, dziadkowie). Dlatego też identyfikacja dziecka z rodzicami jest automatyczna i nieunikniona, bowiem to rodzice zapoznają dziecko ze swoimi definicjami i rozumieniem świata jako obiektywną rzeczywistością. Zatem, jeżeli rodzina przestrzeń socjalizacji wypełniona jest przemocą, następuje internalizacja przemocy, gdyż dziecko umacnia się w przekonaniu, że świat jest zły, wrogi, przepelniony przemocą, a sama przemoc staje się środkiem koniecznym dla osiągnięcia zamierzonych celów, a ponadto jest powszechnie przyjętym wzorcem zachowań obowiązującym w świecie (Poraj, 2003; Radochoński, 2007).

Z drugiej strony, Delsol i Margolin (2003) podkreślają, że choć występowanie przemocy w rodzinie pochodzenia ma znaczenie dla przejawiania agresji w życiu dorosłym, w małżeństwie (autorki analizowały wyniki mężczyzn), to jednak czynnik ten nie jest jedynym i wystarczającym źródłem agresji małżeńskiej.

Przyjmując perspektywę badań międzykulturowych Nayak i in. (2003) zwracają uwagę na rolę przekazów kulturowych dla kształtowania się postaw wobec przemocy. Autorzy dokonują przeglądu badań wskazując, że powszechne w społeczeństwie poglądy na zjawisko przemocy i zachowania agresywne kultywowane przez struktury społeczne (systemy czy instytucje) kształtując system wartości oddziałują na stopień akceptacji przemocy w związkach czy przemocy domowej. Na poparcie znaczenia wpływów kulturowych dla akceptacji przemocy autorzy przywołują przykład „mitu gwałtu” („rape myth”) jako zespołu przekonań na temat dopuszczalności seksualnych zachowań przemocowych usprawiedliwiających gwałt. Analizując problem przemocy wobec kobiet Nayak i współpracownicy konkludują, że w społeczeństwach promujących egalitaryzm w związkach intymnych, o niskim społecznym przyzwoleniu dla przemocy stwierdza się niższą częstotliwość takich zachowań. Badania wskazują na ujemną korelację skłonności do agresji z wartościami łączonymi z Transcendencją Ja (uniwersalizm) i Zachowawczością (konformizm), a dodatnią – z akceptacją wartości związanych z władzą według koncepcji Schwartza (Knafo, Daniel i Khoury-Kassabri, 2008).

Kreager (2007) dodaje, że dla kształtowania się postaw wobec przemocy istotne są również normy grupowe (perspektywa subkulturowa). Przykładowo, gdy w grupie rówieśniczej panuje kult przemocy, młody człowiek z większym prawdopodobieństwem przejawia zachowania agresywne. Button (2007) w swoich analizach porusza kwestię norm sąsiedzkich dla kształtowania postaw wobec przemocy. Autorka podkreśla, że bycie członkiem lokalnej społeczności o niskiej społecznej kontroli przejawiającej się w niezdolności grupy sąsiedzkiej do regulowania zachowań swych członków (mieszkańców), wzmacnia częstotliwość wzajemnych zachowań agresywnych. Za korelaty wspomnianej kontroli uznaje się m.in. status społeczny czy poziom wykształcenia.

Wśród też dotyczących predyktorów skłonności do zachowań przemocowych pojawiają się również i takie, które odnoszą się do czynników podmiotowych. I tak, omawiając kwestię postaw wobec przemocy nie można pominąć czynnika płci. Jackson (1999) wskazuje na większą akceptację przemocy wśród mężczyzn. Autorka zastrzega jednak, że istotnym mediatorem związku płęć – postawa wobec przemocy jest stopień egalitarności w poglądach na role płciowe – im wyższy, tym mniejsza skłonność do przemocy i jej akceptacji. Ważnym czynnikiem w tym względzie są również indywidualne doświadczenia z przemocą. Jackson przywołuje badania wskazujące na większą akceptację przemocy wobec kobiet wśród kobiet – ofiar przemocy. Bryant i Spencer (2003) podkreślają, że problem postaw kobiet i mężczyzn wobec przemocy jest złożony i przywołują kwestię sprzecznych rezultatów badań dotyczących różnic płciowych w obwinianiu ofiar przemocy w relacjach intymnych. Aspekt różnic płciowych w zakresie skłonności do przemocy komplikuje też fakt, iż kobiety i mężczyźni przejawiają odmienne wzorce przemocy, choć same skłonności do takich zachowań są u obu płci zbliżone (Brannon, 2002). Analizując indywidualne determinanty skłonności do przemocy Delsol i Margolin (2003) wskazują ponadto na zaburzenia osobowości, wrogość, uzależnienia (przede wszystkim alkoholizm), doświadczanie syndromu stresu pourazowego czy płęć psychologiczną (u mężczyzn – męskość). Fincham i in. (2008) dodają, że podatność na aprobatę społeczną może wpływać na skłonność do przyznawania się do akceptacji przemocy w związkach intymnych. Anderson i in. (2006) zwracają z kolei uwagę na pojęciową bliskość postawy wobec przemocy do konstruktów cynizmu, wrogości czy agresji rozumianej jako cecha. W dotychczasowych badaniach niższy poziom samooceny sprzyjał agresji, a na jej znaczenie dla kształtowania się postaw agresywnych wskazuje Radochoński (2007). Dokonując przeglądu badań autor zwraca uwagę na rolę zaburzeń depresyjnych u matek jako czynnika sprzyjającego agresji u dzieci. Tego typu system rodzinny cechuje niski poziom bezpieczeństwa wiązany w literaturze z niską samooceną (por. Tesser, 1988).

Reasumując powyższe rozważania można stwierdzić, że geneza i rozwój zjawiska przemocy jest problemem wieloczynnikowym, wynikającym zarówno z uwarun-

kowań podmiotowych, jak i współwystępujących z nimi czynników środowiskowych i kulturowych. Należy jednak zwrócić uwagę na takie czynniki, jak skuteczność, czy efektywność funkcjonowania procesów samoregulacyjnych, w ramach których mieści się zdolność do kontrolowania własnych zachowań zgodnie z obowiązującymi i/lub zinternalizowanymi standardami społecznych zachowań człowieka. W zakresie tej regulacji istotną rolę odgrywa prawidłowo przebiegająca regulacja negatywnych emocji (por. Radochoński, 2007; Pastwa-Wojciechowska, 2008). Jak wskazują badania McNulty i Hellmuth (2008) nieprawidłowości w tym zakresie prowadzą do pojawiania się różnych form przemocy, w tym przemocy psychicznej. Zgodnie z badaniami Finkel (2007) nieagresywne zachowanie w sytuacji pojawienia się negatywnych emocji wymaga zdolności do radzenia sobie z nimi. Taki sposób rozumowania zgodny jest z tezą sformułowaną przez Berkovitz (1990), który stwierdził, że nieagresywne zachowanie w sytuacji dużego, negatywnego napięcia emocjonalnego wymaga sprawnie działającego systemu samoregulacyjnego. Jednym z elementów skutecznej samoregulacji jest zdolność jednostki do podtrzymywania działania ukierunkowanego na zamierzone, perspektywiczne cele i ignorowania czynników mogących zakłócać ich realizację. Podobny wpływ wywierać może aprobatą otoczenia społecznego, czy skłonność do porządkowania własnej aktywności poprzez planowanie działania.

Odnosnie związków osobowości z postawami i zachowaniami związanymi z przemocą, można wyróżnić dwa główne nurty badań. Jeden koncentruje się na różnicach indywidualnych i teoriach cechowych, próbując ustalić jakie czynniki struktury osobowości wiążą się z akceptacją przemocy. Nurt ten ma długą tradycję a o jego efektywności świadczy na przykład metaanaliza 59 badań empirycznych (Miller i Lynam, 2001), która potwierdziła związek pomiędzy antyspołecznymi zachowaniami i akceptacją przemocy z niskimi wynikami na skalach sumienności i ugodowości (Costa i McCrae, 1992) oraz z wysokimi wynikami na skali psychotyzmu (Eysenck i Eysenck, 1970). Drugi, bardzo popularny, nurt badań koncentruje się na poznawczych składnikach osobowości, związanych z postrzeganiem i interpretacją świata społecznego. Tutaj badania empiryczne wskazują na związek akceptacji przemocy między innymi z takimi zmiennymi jak prawicowy autorytaryzm (Altemeyer, 1996), potrzeba dominacji społecznej (Henry, Sidanius, Levin, Pratto, 2005) i potrzeba domknięcia poznawczego (Kossowska, 2005).

W swoich badaniach koncentrujemy się na innych, mniej eksplorowanych zmiennych osobowościowych i sprawdzamy związki postaw wobec przemocy z wartościami, samooceną oraz dojrzałością struktur osobowości w ujęciu Kemberga (1996). Wydaje się, że szczególnie związki między postawami wobec przemocy a systemem wartości oraz dojrzałością struktur osobowości w ujęciu teorii relacji z obiektem wciąż zbyt rzadko poddawane są weryfikacji empirycznej, co w dużej mierze związane było z brakiem narzędzi psychologicznej diagnozy umożliwiających obiektywny pomiar.

METODOLOGIA BADANIA

PROBLEM I HIPOTEZY BADAWCZE

Przeprowadzone badanie zmierza do identyfikacji osobowościowych regulatorów postaw wobec przemocy. W związku z tym, że użyta w badaniu metoda mierząca postawy wobec przemocy jest narzędziem nowym, zaadoptowanym przez współautorki tego artykułu w 2009 roku, postanowiliśmy zintegrować konstrukt postawy wobec przemocy z ogólnym osobowościowym funkcjonowaniem człowieka z uwzględnieniem różnic płciowych. W tym celu szczegółowo przeanalizowano:

- różnice płciowe w zakresie postaw wobec przemocy
- związek pomiędzy samooceną a postawami wobec przemocy
- związek pomiędzy systemem wartości a postawami wobec przemocy
- związek między poziomem organizacji osobowości a postawami wobec przemocy.

Przewidujemy, że mężczyźni będą wykazywali wyższą akceptację dla przemocy niż kobiety, co jest zgodne z wynikami badań Jackson (1999). Ponadto chcemy sprawdzić, że osoby o niższej samoocenie będą wykazywały większą tolerancję zachowań przemocowych. Z drugiej strony, zgodnie z koncepcją wartości Schwartza, przede wszystkim osoby hołdujące wartościom związanym z nastawieniem na innych (transcendencja Ja) oraz zachowawczością Ja nie powinny akceptować przemocy. Z kolei odnosząc się do koncepcji O. Kernberga należy przyjąć założenie o związku pomiędzy poziomem organizacji osobowości a postawami wobec przemocy. Sformulowano następujące hipotezy:

H1: Mężczyźni będą przejawiali wyższą akceptację dla przemocy niż kobiety.

H2: Osoby charakteryzujące się niższą samooceną będą wykazywały większą akceptację przemocy.

H3: Osoby hołdujące wartościom związanym z transcendencją Ja oraz zachowawczością będą przejawiały mniejszą akceptację przemocy.

H4: Poziom organizacji osobowości determinuje akceptację przemocy.

GRUPA

W badaniu wzięło udział 395 osób, przy czym 19 osób nie podało informacji o płci, dlatego też w analizach uwzględniono dane od 376 osób (246 kobiet i 130 mężczyzn). W opisie grupy uwzględniono następujące zmienne, tj. wiek, wykształcenie, stan cywilny, posiadanie dzieci oraz aktywność zawodową. Średni wiek kobiet wyniósł 33,2 lata ($SD=12.691$), a mężczyzn – 38,8 lat ($SD=11.785$), przy czym porównanie międzygrupowe testem Manna-Whitneya dla prób niezależnych potwierdziło istotnie statystyczną różnicę płciową w zakresie wieku ($z=-4.384$; $p<.001$). W badanej grupie 125 osób miało wykształcenie wyższe (71 kobiet i 54 mężczyzn), 118 osób studiowało (101 kobiet i 17 mężczyzn), a 98 osób (57 kobiet i 41 mężczyzn) zadeklarowało posiadanie wykształcenia średnie-

go (pozostałe osoby zadeklarowały wykształcenie zawodowe lub podstawowe). Ponadto, 170 osób pozostawało w związku małżeńskim (92 kobiety i 78 mężczyzn), 194 osoby posiadały dzieci (116 kobiet i 78 mężczyzn), 239 osób (133 kobiety i 106 mężczyzn) było aktywnych zawodowo. Wszystkie testy *Chi*-kwadrat uzyskały istotność statystyczną na poziomie minimum $<.05$.

NARZĘDZIA BADAWCZE

W celu operacjonalizacji zmiennych w badaniu zastosowano następujące metody:

1. *Kwestionariusz Postaw wobec Przemocy* (Pastwa-Wojciechowska, Kaźmierczak, Błażek i Błażek, 2009). Kwestionariusz stanowi adaptację skali opracowanej Andersona, Benjamin, Wooda i Bonacci z 2006 roku. Kwestionariusz zawiera cztery podskale postaw: wobec wojen, kar cielesnych (wobec dzieci), kary śmierci i przemocy w związku intymnym. Jest to kwestionariusz składający się z 39 stwierdzeń z 5-stopniową skalą odpowiedzi (im wyższy wynik, tym wyższa akceptacja przemocy). W wersji polskiej kwestionariusz cechuje się identyczną strukturą czynnikową a wskaźniki rzetelności *alfa*-Cronbacha są satysfakcjonujące i uzyskują wartości powyżej .7 (dokładne informacje o kwestionariuszu są dostępne u Auterek artykułu).
2. *Kwestionariusz Portretów* Schwartz (2004a, 2004b). Autor wyróżnia dziesięć typów wartości: 1) Konformizm; 2) Tradycja; 3) Dobroczynność; 4) Uniwersalizm; 5) Samostanowienie; 6) Stymulacja; 7) Władza; 8) Osiągnięcia; 9) Bezpieczeństwo i 10) Hedonizm, które układają się w cztery wiązki: 1) wzmacnianie Ja – wartości, które skłaniają ku koncentracji na sobie: władza i osiągnięcia; 2) transcendencja Ja – wartości, które będą wzbudzały troskę o innych: dobroczynność i uniwersalizm; 3) otwartość na zmiany – preferowanie nowych doświadczeń: samostanowienie i stymulacja; 4) zachowawczość wiążąca się z unikaniem ryzyka i niechęcią do zmian: tradycja, konformizm i bezpieczeństwo. Ponadto, wartości: władza, osiągnięcia, hedonizm, samostanowienie i stymulacja korespondują z indywidualizmem, zaś wartości: bezpieczeństwo, tradycja, konformizm, dobroczynność i uniwersalizm z kolektywizmem (Kwiatkowska i Grzymała-Moszczyńska, 2009). Kwestionariusz zawiera 40 opisów typów osób, z 6-punktową skalą odpowiedzi, gdzie wyższy wynik oznacza niezgodzenie się z danym stwierdzeniem, tj. im wyższy wynik tym mniejsze znaczenie danej wartości.
3. *Skala Samooceny* SES M. Rosenberga w adaptacji Dzwonkowskiej, Lachowicz-Tabaczek i Łaguny (2008) jest narzędziem jednowymiarowym pozwalającym na ocenę poziomu ogólnej samooceny. Skala składa się z 10 stwierdzeń diagnostycznych z czterostopniową skalą odpowiedzi. Skala używano w badaniach współczynniki rzetelności powyżej .8. Badania przeprowadzone przez autorki adaptacji świadczą o trafności SES.
4. *Inwentarz Organizacji Osobowości* (IPO) w polskiej adaptacji Izdebskiej i Pastwy-Wojciechowskiej jest narzędziem wielowymiarowym służącym ocenie struktury osobowości w ujęciu Clarkina, Foelsch i Kernberga (2001). Trzy skale kliniczne opisują trzy wymiary określające poziom organizacji osobowości: zdolności do testowania rzeczywistości (20 pozycji, *Reality Testing*), stosowanych mechanizmów obronnych (16, *Primitive Defenses*) oraz stopnia integracji tożsamości (21, *Identity Diffusion*). Kolejne dwie dodatkowe skale to skala agresji (18, *Aggression*) oraz skala wartości moralnych (11, *Moral Values*). Szczegółowy opis modelu teoretycznego oraz metody zawarty jest w artykule Izdebskiej i Pastwy-Wojciechowskiej (w druku).

PROCEDURA

Badania prowadzone były w latach 2009–2010 w grupie dorosłych osób reprezentujących różne grupy wiekowe i zawodowe. Każda z osób badanych otrzymywała zestaw kwestionariuszy z prośbą o indywidualne i rzetelne ich wypełnienie. Wszystkie kwestionariusze osoby badane zwracały w ciągu siedmiu dni.

WYNIKI BADANIA

Aby zweryfikować postawioną hipotezę badawczą dotyczącą różnic płciowych w zakresie postaw wobec przemocy przeprowadzono test porównań międzygrupowych *t*-Studenta dla prób niezależnych. Uzyskane wyniki prezentuje Tabela 1. Mężczyźni przejawiają istotnie wyższy stopień akceptacji wszystkich form przemocy mierzonych przy użyciu kwestionariusza postaw.

Następnie zanalizowano zależności między samooceną a postawami wobec przemocy w grupach kobiet i mężczyzn (Tabela 2). Uzyskano wyniki istotne statystycznie dla dwóch typów postaw: wobec kar cielesnych i przemocy w związku intymnym, przy czym osoby charakteryzujące się wyższym poziomem samooceny w mniejszym stopniu akceptują przemoc.

W celu weryfikacji hipotezy trzeciej, przeprowadzono kolejne analizy korelacyjne uwzględniając postawy wobec przemocy i system wartości. Wyniki analiz w grupach kobiet i mężczyzn prezentują Tabele 3 i 4.

Zgodnie z przewidywaniami, im bardziej badani wyznają wartości związane z transcendencją Ja, tym mniej popierają przemoc. Przeciwnie do przewidywań, im bardziej zachowawcze w aspekcie wartości są kobiety, w tym większym stopniu akceptują przemoc (z wyjątkiem przemocy w związku intymnym). Mężczyźni otwarci na zmiany na skali wartości wykazują się mniejszą tolerancją przemocy.

Analiza korelacji *rho*-Spearmana między wartościami kolektywistycznymi i indywidualistycznymi a postawami wobec przemocy u mężczyzn wskazuje na mniej-

Tabela 1

Różnice płciowe w zakresie postaw wobec przemocy w badanej grupie

Postawa	Płeć	N	Średnia	SD	t(df)	d-Cohena
wobec wojen	kobiety	236	26.17	7.55	-6.980 (356)***	.74
	mężczyźni	122	32.30	8.45		
wobec kar cielesnych	kobiety	240	12.79	5.32	-6.532 (358)***	.69
	mężczyźni	120	16.96	6.41		
wobec kary śmierci	kobiety	235	15.82	6.40	-3.108 (357)***	.33
	mężczyźni	124	17.99	6.12		
wobec przemocy w związku intymnym	kobiety	233	15.31	4.38	-4.398 (353)***	.47
	mężczyźni	122	18.43	7.18		

$p < .001$ ***; $p < .01$ **; $p < .05$ *; $p < .10$ ^a

Tabela 2

Samocena a postawy wobec przemocy

samoocena	wartości	Wobec kar cielesnych	Wobec przemocy w związku intymnym
Samocena kobiet		-.160*	-.123 ^a
Samocena mężczyzn		-.215*	-.159 ^a

$p < .05$ *; $p < .10$ ^a

Tabela 3

Korelacje postaw wobec przemocy i systemu wartości w grupie kobiet

postawy	wartości	Transcendencja ja	Wzmocnienie ja	Zachowawczość	otwartość na zmianę
wobec wojen		.192**	-.044	-.228***	.097
wobec kar cielesnych		.143*	.010	-.149*	.097
wobec kary śmierci		.127 ^a	-.133*	-.133*	-.016
wobec przemocy w związku intymnym		.068	-.015	-.074	.052

$p < .001$ ***; $p < .01$ **; $p < .05$ *; $p < .10$ ^a

Tabela 4

Korelacje postaw wobec przemocy i systemu wartości w grupie mężczyzn

postawy	wartości	Transcendencja ja	Wzmocnienie ja	Zachowawczość	otwartość na zmianę
wobec wojen		.355***	-.057	.094	.171 ^a
wobec kar cielesnych		.226*	-.037	-.115	.227*
wobec kary śmierci		.425***	-.074	.098	.134
wobec przemocy w związku intymnym		.236**	-.143	.022	.108

$p < .001$ ***; $p < .01$ **; $p < .05$ *; $p < .10$ ^a

sze poparcie dla wojny ($r_{ho}=.248$, $p < .01$) i kary śmierci ($r_{ho}=.291$, $p=.001$) przy wyższej aktywizacji wartości kolektywistycznych. (Tabela 5)

Aby sprawdzić naszą czwartą hipotezę przeprowadziliśmy analizy korelacji rho-Spearmana pomiędzy postawami wobec przemocy a wynikami na skalach kwestionariusza IPO (zob. Tabela 6 i 7). Inwentarz Organizacji

Tabela 5
Korelacje postaw wobec przemocy i wartości kolektywistycznych w grupie mężczyzn

postawy	wartości kolektywistyczne
wobec wojen	.248**
wobec kary śmierci	.291***

*** $p < .001$; ** $p < .01$

Osobowości (IPO) składa się z 5 skal i wszystkie one pozytywnie korelowały z postawami wobec przemocy (choć w niektórych przypadkach siła związku nie osiągnęła istotności statystycznej).

Ponadto, należy wspomnieć, że przeprowadzone analizy korelacyjne nie wykazały istotnych powiązań między

teżnienia postaw wobec przemocy, przy czym badani mężczyźni akceptują przemoc w większym stopniu niż kobiety. Wyniki te zgodne są z wcześniejszymi analizami Andersona i in. (2006), którzy stwierdzili, badając populację studentów, iż mężczyźni charakteryzują się bardziej pozytywnymi postawami wobec wszystkich form przemocy. Jak sugeruje Anderson i in. (tamże) różnice te nie wynikają z odmienności konstruktów poznawczych, a raczej z systemu oddziaływań społecznych, który w większym stopniu zezwala mężczyznom na używanie przemocy jako bardziej skutecznej formy oddziaływania na innych. Wsparciem dla tej tezy jest uzyskany przez autorów wynik wskazujący na większą aprobatę przemocy w grupie kobiet wyznających w większym stopniu wartości wiążące się z utrzymywaniem zastanego porządku społecznego.

Warto w tym miejscu podkreślić, iż istnieje większe społeczne usprawiedliwienie dla przemocy stosowanej przez mężczyzn, związane ze stereotypem mężczyzny jako osoby zdecydowanej, silnej, mającej władzę w rodzinie. Uzyskane

Tabela 6
Korelacje postaw wobec przemocy i struktury osobowości wg Clarkina, Foelsch i Kernberga (2001) w grupie kobiet

postawy	struktury	stopień integracji tożsamości	dojrzałość mechanizmów obronnych	zdolność testowania rzeczywistości	agresja	wartości moralne
wobec wojen		.222***	.228***	.237***	.183**	.289***
wobec kar cielesnych		.326***	.332***	.396***	.218**	.287***
wobec kary śmierci		.132 ^a	.195**	.230***	.189**	.314***
wobec przemocy w związku intymnym		.265***	.291***	.365***	.359***	.236***

$p < .001$ ***; $p < .01$ **; $p < .05$ *; $p < .10$ ^a

Tabela 6
Korelacje postaw wobec przemocy i struktury osobowości wg Clarkina, Foelsch i Kernberga (2001) w grupie mężczyzn

postawy	struktury	stopień integracji tożsamości	dojrzałość mechanizmów obronnych	zdolność testowania rzeczywistości	agresja	wartości moralne
wobec wojen		.226*	.131	.140	.046	.149
wobec kar cielesnych		.223*	.149	.257**	.124	.149
wobec kary śmierci		.147	.211*	.187 ^a	.193 ^a	.273**
wobec przemocy w związku intymnym		.339***	.309**	.424***	.218*	.219*

$p < .001$ ***; $p < .01$ **; $p < .05$ *; $p < .10$ ^a

postawami wobec przemocy a wiekiem zarówno w grupie kobiet jak i mężczyzn. Test porównań międzygrupowych Manna-Whitneya dla prób niezależnych wykazał, że kobiety, które posiadają dzieci, przejawiają wyższą akceptację dla stosowania kar cielesnych ($z = 2.117$; $p < .05$).

DYSKUSJA WYNIKÓW

Przedstawione wyniki badania wskazują na istnienie różnic między kobietami i mężczyznami w zakresie na-

wyniki w tym znaczeniu zdają się potwierdzać kulturowy wzorzec stosowania przemocy, odzwierciedlając wpływ czynników społecznych i wynikające z nich preferowane normy i wartości (Brannon, 2002; Mandal, 2008). Ponadto uzyskane wyniki mogą być interpretowane w świetle koncepcji modelowania Bandury (1982) bądź modeli wskazujących na istotną rolę przekazów transgeneracyjnych w kształtowaniu się zachowań i postaw (Rostowska, 1995, 1996; Płopa, 2005). Radochoński (2007) wskazuje specyficznie na rolę czynników rodzinnych w powstawaniu

zachowań agresywnych podkreślając m.in. niekorzystne style wychowawcze, niską jakość relacji, konflikty w rodzinie, czy patologię. Różnice płciowe w zakresie akceptacji agresji kształtują się w bardzo wczesnym okresie życia sprzyjając powstawaniu męskiego wzorca tożsamości (por. m.in. Kohlberg, 1966).

Potwierdziły się również nasze przypuszczenia odnośnie związków niedojrzałości struktur osobowości z akceptacją przemocy. Zarówno mężczyźni jak i kobiety z wyższymi wynikami na skalach mierzących patologię osobowości wykazywali większą akceptację przemocy. Choć niektóre z korelacji nie osiągnęły istotności statystycznej, to wszystkie okazały się wskazywać na pozytywną relację: im większe przesunięcie w stronę zaburzeń osobowości im silniejsza akceptacja przemocy w różnych sferach życia społecznego. Wyniki te są zgodne z wcześniejszymi rezultatami uzyskanymi na próbach amerykańskich. Na przykład Lenzenweger, Clarkin, Kernberg i Foelsch (2001) wykazali pozytywny związek pomiędzy wynikami na skalach IPO z deficytami kontroli agresji, mierzonymi kwestionariuszem Buss-Durkee.

Uzyskane wyniki potwierdzają ujemną korelację między samooceną a przemocą, przy czym pogłębiają wiedzę w tym zakresie, poruszając zagadnienie postaw wobec przemocy. Wcześniejsze badania z udziałem młodzieży wskazywały z jednej strony na istotny związek wysokiej samooceny z lepszym funkcjonowaniem społecznym (m.in. brak agresji), a z drugiej wiązały depresję, czy niski poziom samooceny ze skłonnością do agresywnej auto-prezentacji (Durant, Pendergrast i Woods, 1994; Werner, 1992). Ponadto, niższa samoocena jest, jak wspomniano, wiązana z niższym poczuciem bezpieczeństwa, które to we wcześniejszych badaniach cechowało młodzież z syndromem agresji (Poraj, 2003). Trzeba jednocześnie zaznaczyć, że metodologia przeprowadzonych badań nie pozwala na włączenie się do dyskusji nad rolą wysokiej ale niestabilnej samooceny w genezie zachowań agresywnych (Bushman i in., 2009).

Istotnymi czynnikami obniżającymi akceptację różnych form przemocy są wartości odzwierciedlające otwartość na innych oraz zainteresowanie ich dobrostanem. Na poziomie metaanalizy postaw zaproponowanej przez Schwartza (2004a, 2004b) można powiedzieć, że wzmacnianie Ja u kobiet sprzyja akceptacji przemocy, gdyż wiąże się z aktywizacją męskiego wzorca funkcjonowania. W grupie mężczyzn z kolei hołdowanie wartościom kolektywistycznym obniża tę akceptację. Warto zwrócić uwagę na fakt, iż mężczyźni preferujący współczesny model męskości są mniej skłonni akceptować przemoc. Co prawda otwartość na zmiany wchodzi w skład szerszego wymiaru wartości indywidualistycznych, ale nie zawiera komponentu związanego ze wzmacnianiem Ja, który jak wykazano w przypadku kobiet w niniejszych badaniach może umacniać akceptację przemocy. Ciekawym wynikiem jest skłonność do większego aprobowania przemocy w grupie kobiet wysoko wartościujących zachowawczość (konformizm). W badaniach Nayaka i in. (2003) uzyskano przeciwny rezultat, zatem można sądzić, iż polskie ko-

biety w większym stopniu aprobuja tradycyjny porządek społeczny i być może w większym stopniu posługują się stereotypowym rozumieniem ról społecznych. Kwestia ta wymaga z pewnością dalszych badań.

Podsumowując, można stwierdzić, że uzyskane wyniki stanowią interesujący punkt wyjścia do rozważań nad związkiem między mechanizmami osobowościowymi a akceptacją przemocy i, w dalszej kolejności, skłonnością do jej używania jako sposobu regulowania relacji z otoczeniem społecznym. Kolejne badania postaw wobec przemocy mogłyby być prowadzone z udziałem dzieci i młodzieży oraz rodzin, co stanowiłoby cenny wkład w zrozumienie rozwojowych mechanizmów ich kształtowania się.

LITERATURA

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50, 179-211.
- Altemeyer, R. (1996). *The authoritarian specter*. Harvard University Press.
- Anderson C.A., Benjamin A.J., Wood P.K., Bonacci, A. (2006). Development and testing of the Velicer Attitudes toward Violence Scale: Evidence for a Four-Factor Model. *Aggressive Behavior*, 32, 122-136.
- Bandura, A. (1982). *Social foundation of thought and action. A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Berkovitz, L. (1984). Some effects of thought on anti and prosocial influences of media events: a cognitive neoassociation analysis. *Psychological Bulletin*, 95, 410-427.
- Brannon, L. (2002). *Psychologia rodzaju*. Gdańsk: GWP.
- Browne, K., Herbert, M. (1999). *Zapobieganie przemocy w rodzinie*. Warszawa: WSiP.
- Bryant, Sh. A., Spencer, G. A. (2003). University students' attitudes about attributing blame in domestic violence. *Journal of Family Violence*, 18, 6, 369-376.
- Bushman, B.J., Baumeister, R.F., Thomas, S., Ryu, E., Begeer, S., West, S.G. (2009). Looking again, and harder, for a link between low self-esteem and aggression. *Journal of Personality*, 77, 2, 427-446.
- Button, D.M. (2008). Social disadvantage and family violence: neighborhood effects on attitudes about intimate partner violence and corporal punishment. *American Journal of Crime and Justice*, 33, 130-147.
- Clarkin, J.F., Foelsch, P.A., Kernberg, O.F. (2001). *The Inventory of Personality Organization*. New York: The Personality Disorder Institute, Cornell University.
- Costa, P.T., McCrae, R.R. (1992). *NEO PI-R, Professional manual: Revised NEO Personality Inventory (NEO PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI)*. Odessa, Florida: Psychological Assessment Resources, Inc.
- Delsol, C., Margolin, G. (2004). The role of family-of-origin violence in men's marital violence perpetration. *Clinical Psychology Review*, 24, 99-122.
- Durant, R.H., Pendergrast, R.A., Cadenhead, C. (1994). Exposure to violence and victimization and fighting behavior by urban black adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 15, 311-318.
- Dzwonkowska, I., Lachowicz-Tabaczek, K., Łaguna, M. (2008). *Samoocena i jej pomiar*. SES, Warszawa: PTP.

- Eysenck, S.B.G., Eysenck, H.J. (1970). Crime and personality: An empirical study of the three-factor theory. *British Journal of Criminology*, 10, 225-239.
- Fincham, F.D., Cui, M., Braithwaite, S., Pasley, K. (2008). Attitudes toward intimate partner violence in dating relationships. *Psychological Assessment*, 20, 3, 260-269.
- Finkel, E. (2007). Impelling and inhibiting forces in the perpetration of intimate partner violence. *Review of General Psychology*, 11, 193-207.
- Fromm, E. (1994). *Wojna w człowieku*. Warszawa: Santorski.
- Gendreau, P., Grant, P., Leipeiger, M., Collins, C. (1979). Norms and recidivism rates for the MMPI and selected experimental scales on a Canadian delinquent sample. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 11, 21-31.
- Henry, P.J., Sidanius, J., Levin, S., Pratto, F. (2005). Social dominance orientation, authoritarianism, and support for intergroup violence between the Middle East and America. *Political Psychology*, 26, 569-583.
- Jackson, S.M. (1999). Issues in the dating violence research: a review of the literature. *Aggression and Violent Behavior*, 4, 2, 233-247.
- Kernberg, O.F. (1996). A psychoanalytic theory of personality disorders. W: J.F. Clarkin, M.F. Lenzenweger (red.), *Major theories of personality disorder* (s. 106-140). New York: Guilford Press.
- Knafo, A., Daniel, E., Khoury-Kassabri, M. (2008). Values as protective factors against violent behavior in Jewish and Arab High Schools in Israel. *Child Development*, 3, 652-667.
- Kohlberg, L. (1966). Cognitive-developmental analysis of children's sex roles concepts and attitudes. W: E.E. Maccoby (red.), *The development of sex differences* (s. 52-173). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Kossowska, M. (2005). *Umysł niezmienny. Poznawcze mechanizmy sztywności*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kreager, D.A. (2007). When it's good to be „bad”: violence and adolescent peer acceptance. *Criminology*, 45, 4, 893-923.
- Kubacka-Jasiecka, D. (2006). *Agresja i autodestrukcja z perspektywy obronno-adaptacyjnych dążeń Ja*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kwiatkowska, A., Grzymała-Moszczyńska, H. (2009). Psychologia międzykulturowa (rozdział 14). W: J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki* (t. 2). Gdańsk: GWP.
- Laing, R.D. (1995). *Podzielone „ja”* (przekł. M. Karpiński). Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
- Lenzenweger, M.F., Clarkin, J.F., Kernberg, O.F., Foelsch, P.A. (2001). The inventory of personality organization: Psychometric properties, factorial composition, and criterion relations with affect, aggressive dyscontrol, psychosis proneness, and self domains in a nonclinical sample. *Psychological Assessment*, 13, 577-591.
- Mandal, E. (2008). *Miłość, władza i manipulacja w bliskich związkach*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Markowitz, F.E. (2001). Attitudes and family violence: linking intergenerational and cultural theories. *Journal of Family Violence*, 16, 2, 205-218.
- McNulty, J. K., Hellmuth, J.C. (2008). Emotions regulation and intimate partner violence in Newlyweds. *Journal of Family Psychology*, 22, 794-797.
- Miller, J.D., Lynam, D. (2001). Structural models of personality and their relation to antisocial behavior: A meta-analytic review. *Criminology*, 39, 765-798.
- Mills, J.F., Kroner, D.G., Hemmati, T. (2004). The measures of criminal attitudes and associates (MCAA). The prediction of general and violent recidivism. *Criminal Justice and Behavior*, 33, 717-733.
- Nayak, M.B., Byrne, Ch.A., Martin, M.K., Abraham, A.G. (2003). Attitudes toward violence against women: a cross-nation study. *Sex Roles*, 49, 7/8, 333-342.
- Pastwa-Wojciechowska, B. (2008). Samoregulacja a samokontrola a psychopatyczne zaburzenia osobowości. *Czasopismo Psychologiczne*, 14, 2, 247-254.
- Pastwa-Wojciechowska, B., Kaźmierczak, M., Błażek, M., Błażek, W. (2009). Kwestionariusz Postaw wobec Przemocy. W: M. Błażek, B. Pastwa-Wojciechowska, M. Kaźmierczak (red.), BW/7400-5-0058-9. *Percepcja i ocena zachowań agresywnych w grupach osób stosujących i doświadczających przemocy* (grant UG).
- Plopa, M. (2005). *Psychologia rodziny*. Kraków: Oficyna Wydawnicza IMPULS.
- Poraj, G. (2003). Percepcja postaw rodzicielskich i poczucie bezpieczeństwa a poziom agresji u młodzieży. W: G. Poraj, J. Rostowski (red.), *Zagrożenia życia rodzinnego* (s. 135-152). Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego.
- Pospiszyl, I., Szczepanik, R. (red.). (2007). *Zachowanie dewiacyjne nieletnich dziewcząt i kobiet*. Łódź: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi.
- Radochoński, M. (2007). Wymiar rozwojowy zachowań agresywnych. *Psychologia Rozwojowa*, 12, 3, 47-60.
- Reese-Weber, M. (2008). A new experimental method assessing attitudes toward adolescent dating and sibling violence using observations of violent interactions. *Journal of Adolescence*, 31, 857-876.
- Rostowska, T. (1995). *Transmisja międzypokoleniowa w rodzinie w zakresie wybranych wymiarów osobowości*. Łódź: Wyd. Naukowe UŁ.
- Rostowska, T. (1996). Transmisja międzypokoleniowa w rodzinie w zakresie zachowań agresywnych. *Przegląd Psychologiczny*, 39, 1-2, 177-186.
- Schwartz, S.H. (2004a). Basic human values: their content and structure cross countries. W: A. Tamayo, J. Porto (red.), *Valores e trabalho [Values and work]* (s. 21-55). Brasilia: Editora Universidade de Brasilia.
- Schwartz, S.H. (2004b). Robustness and fruitfulness of a theory of universals in individual human values. W: A. Tamayo, J. Porto (red.), *Valores e trabalho [Values and work]* (s. 56-95). Brasilia: Editora Universidade de Brasilia.
- Shields, I.W., Whitehall, G.C. (1994). Neutralization and delinquency among teenagers. *Criminal Justice and Behavior*, 21, 223-235.
- Tesser, A. (1988). Toward a self-evaluation maintenance model of social behavior. W: L. Berkowitz (red.), *Advances in experimental social psychology* (t. 21, s. 181-227). New York: Academic Press.
- Werner, E.E. (1992). The children of Kauai: Resiliency and recovery in adolescence and adulthood. *Journal of Adolescent Health*, 13, 2, 262-268.
- Ziemska, M. (1977). *Rodzina a osobowość*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Zimbardo, Ph. (2008). *Efekt Lucyfera*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.